

Kritische bijdrage

Beslist de geschiedenis over wetenschappelijke kwaliteit?¹

J.D. Imelman*

Het is nu eenmaal zo 'dat in het kader ... der wetenschap alle bijdragen slechts van betrekkelijke waarde kunnen zijn en dat alleen de historie over hun werkelijke kwaliteiten beslist'. Dat zegt in 1953 Tonko Tjarko ten Have, medicus en psycholoog van huis uit en vader van de andragologie. Hij schrijft dat in een kritiek op J.H. van den Berg, *Kroniek van de psychologie*.² Ten Have meent dat de geschiedenis werkelijk beslist over kwaliteit. Zo tracht hij Van den Bergs boekje, waarin zijns inziens te weinig aandacht wordt besteed aan recente stromingen, krachtig te relativieren.

Twintig jaar later, in 1973, verschijnt de derde druk van Van den Bergs *Kroniek*. Vrijwel ongewijzigd. Veranderingen waren niet nodig, zegt Van den Berg in het 'Woord vooraf': er is 'voldoende tijd verlopen om de indruk weg te nemen dat mijn overzicht abusievelijk recente jaren onbesproken laat'. De criticus Ten Have kan deze boodschap slechts incasseren.

In 1971 schrijft Ten Have voldaan dat 'degenen die (...) hebben getracht' de opmars van de andragologie 'te verhinderen', het loodje hebben gelegd. 'Definitief, sinds bij K.B. van november 1970 de studie der andragogische wetenschappen een officiële status heeft verworven ...' (bundel V, p. 12). Vijftien jaar later verdween die studierichting. Hoe 'terecht' is de loop der geschiedenis?

Die vraag raakt niet alleen de andragologie maar ook Ten Haves werk. Dit deelt bij benadering niet in de nog steeds bestaande populariteit van publikaties van de door hem destijds zo ernstig bekritiseerde Van den Berg.³

Of Van den Bergs populariteit een kenmerk van wetenschappelijkheid is, is maar de vraag. In dit artikel gaat het echter om Ten Have. Hij wond in zijn teksten nergens doekjes om. Ik probeer dat bij de beoordeling van de in 1986 verschenen bundels met verzamelde werken van Ten Have ook niet te doen. Bovendien tracht ik een au fond leeg beroep op de historie als scheidsrechter te vermijden.

Het *Verzamelde werk* omvat veel, maar niet alles. Er ontbreken: *Klein bestek van de andragologie*, *Andragologie in blauwdruk*, *Handboek Vorming* en *Vorming in vrije tijd*, evenals het posthuum verschenen *Groei naar volwaardig menszijn* (Groningen, 1985).

* De auteur is werkzaam bij de Faculteit der Sociale Wetenschappen, Vakgroep Kinderstudies van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Het gaat bij de vijf bundels om manuscripten van (beoogde) artikelen en lezingen, or her en der gepubliceerde verhandelingen, boekbesprekingen, kritieken. Ja, zelfs encyclopedische lemmata en niet voor publikatie bedoelde teksten werden opgenomen.

De waarde van bundel I, *Kennis van de mens als basis voor hulp aan mens en samenleving*, ligt vooral in de, sterk op Heymans georiënteerde, kennistheoretische en methodologische verhandelingen, en in de personologische, psychotechnische en ethische opstellen en de verhandelingen over de relatie tussen psychologie, psychiatrie en andragologie. Men maakt op deze wijze direct al kennis met een zekere eigenzinnigheid die Ten Have eigen was: begripsmatige scherpslijperij en behoefte aan nieuwe of afwijken de termen.

De nogal chaotische en kwaliteitsarme bundel II, *Andragologie in ontwikkeling*, is interessant door de oratie van 1950 en een 'oerversie' van 'Klein bestek der agologie': de brochure 'De wetenschap der sociale agogie' uit 1960 (in de licht gewijzigde druk van 1962). Ook is de reactie op Nijks oratie opgenomen. Deze biedt een goed inzicht in Ten Haves denken. (Met zijn omschrijving van 'agogie' meent Ten Have een lexicongrafische definitie te hebben gegeven! Er is natuurlijk sprake van een stipulatieve definitie, zoals Nijk terecht vermoedde. Ik kom op de definitorische thematiek nog terug. Dat de ontwikkeling van zijn gedachten in dezen – en ook van veel andere andragologen – eigenlijk grotendeels buiten de toonaangevende pedagogische referentiekaders om verliep, wreekt zich overigens niet alleen hier.)

Bundel III, *Vorming van mens en samenleving*, bevat voornamelijk meer praktisch-gerichte gelegenheidsteksten.

Wat Ten Have af had van zijn *Modellen voor personologische gedragsanalyses* is afgedrukt in bundel IV. De redactie kwalificeert dit als zijn opus magnum. Een en ander vraagt om een grondige bespreking. Die blijft hier bij gebrek aan ruimte achterwege. Wel merk ik op dat Ten Have er in dit werk (maar ook elders) een nogal eigenzinnig begrip van empirisch-analytische wetenschap op nahoudt; een opvatting die direct afgeleid is van Heymans' ideeën over wetenschap.

In bundel V, *Reacties op publicaties van anderen*, bevindt zich het principiële artikel 'Over knelpunten der agologie': een omvattend betoog over 'agogie' en de problematiek van waarden en normen daarbinnen, en over de verhouding tussen 'agogie' en de leer en wetenschap ervan. Ik neem uit deze tekst en enkele andere teksten een paar thema's om ze later wat indringender te bespreken. Zo hoop ik het 'idioom' van Ten Haves denktrant te kunnen presenteren en tevens de achilleshiel van de andragologie en vele andere sociale wetenschappen te tonen: men draait te vaak in eigen kring rond. Voortgang in kennis blijft daardoor uit.

Het heeft weinig zin om aan alles wat er in de vijf bundels staat aandacht te besteden. Aan de eis waaraan men bij het bespreken van een publikatie normaliter gehouden is (kort aangeven waarover een boek gaat en daarna kritisch bespreken), kan in dit bijzondere geval nauwelijks voldaan worden. Om toch recht te doen aan Ten Haves denken, kies ik er voor om op een bepaalde, en, naar me toeschijnt, principiële kwestie in te gaan. Ik doel op Ten Haves kennistheoretische vooronderstellingen. Assumpties die ik langzamerhand thuis rakend in zijn werk, steeds duidelijker meen te kunnen traceren.

Assumpties ook die ik mede verantwoordelijk acht voor het betrekkelijk ongenaakbare karakter van zijn conceptueel-filosofische denktrant en soms zelfs voor het improductieve ervan.

Tegelijkertijd biedt een analytische diepteboring mij niet alleen gelegenheid om stil te staan bij wat Ten Have schreef, maar ook om generaliserende opmerkingen te maken over de andragologie en de sociaalwetenschappelijke bedrijvigheid in het algemeen.

Eén van de juweeltjes van Ten Haves hand bevindt zich in bundel V: 'Over knelpunten der agologie in discussie met anderen'. Een artikel dat mij (overigens natuurlijk naast niet opgenomen publikaties als *Andragologie in blauwdruk*) bruikbaar lijkt om achter de Ten Have typerende denkvormen te komen. Het verscheen in 1971 in *Volksopvoeding* (20)11/12 en gaat in op bekende thema's: wat is eigenlijk het object der (ped)agogische wetenschappen, en hoe gaat men binnen die wetenschappen om met waarden en normen.

De waarde van het artikel ligt daarin dat het een wapenschouw biedt van Ten Haves argumentaties. In het algemeen geldt dat Ten Haves metatheoretische activiteiten zich in een te beperkt referentiekader voltrekken; hij lijkt onvoldoende inzicht te hebben in de al sinds Heymans' tijd gevoerde discussies over de status van wetenschappelijke beweringen en van de waarheid dan wel geldigheid daarvan. Mét hem houden ook andere (andr)agologen zich eigenlijk enerzijds te intensief met de bouw van het conceptuele apparaat bezig (getuige de vele publikaties daarover), anderzijds begaf men zich te weinig in de filosofische diepte van wetenschapstheorie en wetenschapsgeschiedenis, waardoor de discussies vaak een nogal 'naïef' karakter hadden. (Een van de primitiefste discussianten lijkt ene Heleen Dake te zijn, die bijvoorbeeld meent strikt tussen cognitieve en psycho-sociale processen te kunnen onderscheiden. Veranderingen bewerken op cognitief niveau zou dan niets met agogie te maken hebben.)

Ook een artikel van Sinke, opgenomen in bundel II, lijdt aan die filosofische c.q. metatheoretische naïviteit. In 1986 schrijft Sinke dat de wetenschappelijke teloorgang van de andragologie (de minister had de studierichting immers inmiddels de das om gedaan) vooral te wijten is aan een samenloop van omstandigheden: 1. Ten Haves overlijden in 1975, waardoor de stem van de meester niet meer gehoord kon worden; 2. een verworping van het empirisch-rationele wetenschapsmodel van Ten Have ten faveure van een neo-marxistisch actiemodel; 3. het optreden van een no-nonsense-cultuur in de samenleving die bezuinigingsmaatregelen en een doelbewuste vermindering van overheidsinvloed in de kaart speelden, waarbij juist de andragologie een der eerste slachtoffers werd. Ik probeer dadelijk aan te tonen dat aan de andragologie (los van de 'externe' dreiging vanuit de politiek) in ieder geval ook euvels kleefden die haar leven als wetenschap-in-opkomst vanaf het begin bedreigden: het reeds genoemde gebrek aan wetenschapstheoretisch, epistemologisch en historisch besef van Ten Have en van velen die met hem in discussie traden.

In discussie met Ruijgen, Van Gent, Van Beugen en Dibbits spreekt Ten Have zich, ter bepaling van het agologisch object, onder meer uit voor gebruik van de term 'beïnvloeding' en tegen 'verandering'. Waarom? Omdat 'verandering' niet alleen 'beïnvloedin-

gen' omvat, maar ook verschijnselen die 'aan iets of iemand' gebeuren. De taalanalytisch ingevoerde sociale wetenschapper weet (en wist ook toen) dat Ten Have hier ten onrechte meent dat 'veranderen' één begrip betreft waaronder zowel 'beïnvloedingen' als 'gebeurtenissen' vallen. 'Veranderen' in de zin van 'beïnvloeden' is echter een transitief werkwoord, en in de zin van 'er gebeurt iets' een intransitief werkwoord. Het woord kent dus twee uiteenlopende betekenissen. Men hoeft aan het begrip 'veranderen' slechts een nadere bepaling (bijvoorbeeld: 'intentioneel') toe te voegen – zoals Ten Have ten slotte ook bij het woord 'beïnvloeden' doet –, en er kan geen misverstand meer bestaan over de betekenis die in het geding is.

In 1973 ging hij nader in op de gedachte om in plaats van 'agologie' over 'veranderkunde' te spreken.⁴ Hij constateert dan ook zelf dat 'veranderen' transitief en intransitief gebruikt kan worden, en acht het om die reden minder aantrekkelijk. Tegelijkertijd constateert hij dat geen der bepleiters van de term 'veranderkunde' het intransitieve begrip op het oog hebben. Als de context van het gebruik van een woord echter geen aanleiding tot misvatting biedt, wat is er dan tegen dat gebruik? Ook uit de context van het gebruik van 'agogie' zal immers steeds moeten blijken wat de betekenis is.

Dat laatste bleek al tijdens Ten Haves leven; en dat blijkt natuurlijk nog steeds. Wie kan welke taalgebruiker dan ook, zelfs al is hij honderd keer andragoloog, verbieden of voorschrijven dat de ene term goed- en de andere afgekeurd moet worden als overigens duidelijk is wat zo'n term betekent binnen een zeker 'taalspel'?

De uiteindelijke omschrijving die Ten Have (in 'Knelpunten') deugdelijk acht, luidt: 'agogie is de intentionele, niet-wederkerige beïnvloeding door een of meer personen in hun functie van agoog van een of meer als normaal beschouwde personen in hun functie van cliënt, gericht op een wenselijk geachte wijziging in de cliënt-situatie, die onder meer door de cliënt wordt ervaren als welzijnsbevordering' (V p. 22).

Nadere beschouwing van deze definitie leert dat er twee tautologische begrippen in voorkomen, die eenvoudig verwijderd kunnen worden. Het gaat ten eerste om het begrip 'beïnvloeding door personen in hun functie van agoog'. De laatste kwalificatie is overbodig: in 'beïnvloedende persoon' is het agoog-zijn begrepen – tenzij Ten Have met 'functie' bedoelt dat het om een professionele agoog moet gaan. In tal van teksten lijkt dat er weliswaar op, maar het is niet steeds zo! Bijvoorbeeld niet in de gevallen waarin hij naar de pedagoog verwijst als een agoog die kinderen beïnvloedt, en dan zeker niet altijd een professioneel gevormde opvoeder op het oog heeft, noch een beroepsmatige situatie.

Niet als bij andere taakwoorden is de beperking van het gebruik van 'agogie' tot intentionele activiteiten van professionele 'handelaars' in een beroepsmatige setting bepaald ongewoon en verwarrend. Activiteiten als bakken, vissen, medicijnen voorschrijven, copuleren, voetballen, leiden, opvoeden, beïnvloeden zijn toch niet uitsluitend voorbehouden aan mensen die tot een specifieke beroepsgroep behoren op die respectieve terreinen? Ware dat wel zo, en beoogde Ten Have met zijn definitie slechts activiteiten van professioneel gevormde mensen aan te duiden, dan zou zich meteen het probleem voordoen van de kwaliteit van die activiteiten. Immers: wat hebben we er dan aan om alleen de door een agoog van professie bedreven agogie 'agogie' te noemen, onge-

acht de kwaliteit ervan, en de niet-professioneel bedreven agogie, ongeacht de kwaliteit ervan, niet als 'agogie' te beschouwen? Het begrip 'agogie' zou bij de hier gewraakte betekenis van 'functie' werkelijk een al te eigenzinnige inhoud en omvang hebben.

Op een vergelijkbare manier kleeft, ten tweede, aan de persoon die het object der beïnvloeding is zonder meer de betekenis: 'functie van cliënt'. Iemand die beïnvloed wordt, staat immers als het ware in die functie. Alleen als Ten Have het 'cliënt-zijn' expliciteert om ook hier het professionele karakter van de agogische situatie te benadrukken, zou het om een adequate precisering gaan. Maar dan zou zich wederom het probleem van de tegenspraak voordoen. Elders in zijn werk ziet hij de agogie immers niet slechts als iets dat uitsluitend en alleen in een beroepsmatige setting voorkomt. De toevoeging 'in functie van cliënt' lijkt dan ook overbodig.

Er is, althans vanuit Ten Haves wetenschapsopvatting, nog ernstiger kritiek mogelijk. De definitie wordt namelijk, gemeten aan de eisen van empirisch onderzoek, gekarakteriseerd door twee elkaar uitsluitende begripskenmerken. In de hoofdzin gaat het om een intentionele actie (taak) maar in een bijzin spreekt de definitie in termen van 'effect' of 'produkt' (resultaat). Zo bekeken, lijkt het Ten Have niet meer alleen om een intentionele poging te gaan waarvan men hoopt dat ze slaagt. Hij heeft immers tevens het 'gelukt zijn van die poging' opgenomen in zijn definitie om te kunnen bepalen of het om agogie ging! Naast het intentionele is klaarblijkelijk ook het geslaagd-zijn een noodzakelijke voorwaarde om iets 'agogie' te kunnen noemen. Ten Haves stipulatieve definitie kent dus een immanente logische strijdigheid. Een strijdigheid die hij zelf niet wenst: bij agogie gaat het – zo zegt hij zelf – om een intentionele activiteit die te vergelijken is met bijvoorbeeld 'onderwijzen' ('teaching': een taakwoord, waarvan de betekenis niet tevens 'learning' (resultaat) omvat).

Het is duidelijk dat hij eigenlijk uit is op het vinden van een definitie die vaagheid en meerzinnigheid uitsluit en die als proces-, intentie- en handlungsdefinitie de basis voor empirisch-wetenschappelijke operationalisering kan vormen. En dat Ten Have de andragologie percipieert als een empirisch-analytische onderneming, daarover bestaat ook, zoals blijkt uit tal van zijn publikaties, geen twijfel.

Tegen de achtergrond van dergelijke wetenschapstheoretische pretenties blijkt de definitie nóg rafeliger te zijn, als men beseft dat ze niet alleen in algemene en formele termen over slagen (als resultaat van een doelgerichte handeling) spreekt, maar over slagen in dát wat de cliënt ervaart als welzijn. Er sluipt zo een programmatisch kenmerk in de definitie; en programmatische kenmerken staan haaks op de wetenschappelijke pretentie van iemand die opteert voor de empirisch-analytische wetenschapsbeoefening. Laat ik een en ander met een voorbeeld verduidelijken.

Stel: een leerkracht onderwijst in breuken en slaagt in zijn onderwijspogingen: de leerling beheerst 'breuken'. Dat hoeft toch niet altijd te betekenen dat deze leerling het verworven bezit van deze vaardigheid nu ook als welzijnsbevordering ervaart? En toch, zo schijnt het me toe, zal Ten Have dit als een geslaagde agogische poging kwalificeren, en zal hij ook willen dat de definitie van agogie zo ruim is dat ze operationalisering toelaat die wetenschappelijk onderzoek naar het zojuist genoemde voorbeeld uit de pedagogische praktijk mogelijk maakt.

Ik hoop zo duidelijk gemaakt te hebben dat 'welzijn' een programmatisch kenmerk

van de omschrijving is die op een bepaalde normatieve manier bepaalde agogische acties buiten de deur der agogie houdt. Dit kenmerk maakt de definitie hooguit bruikbaar voor een bijzondere normatieve praktijk waarin men nu eenmaal gekozen heeft voor een zekere normatieve invulling van doelen en methoden (in dit geval: een invulling bepaald door het welzijnsgevoel van een cliënt). Als omschrijving voor het object van een wetenschap, in casu van de andragologie, deugt ze echter niet: ze is te gevuld, te weinig formeel.

Ook al zijn nu al heel wat rafels aan het begrip 'agogie' herkend, het is ook interessant om even stil te staan bij de implicaties van het ten tonele gevoerde begrip 'welzijn'. Op verschillende plaatsen in Ten Haves werk blijkt dat hij een antropologische vooronderstelling hanteert volgens welke iedereen voor zichzelf welzijn wenst. Aan het op het eerste gezicht zo hedonistische karakter ervan (waarbij ook welzijn dank zij masochistische of sadistische bevredigingen denkbaar is) stelt Ten Have grenzen door toe te voegen dat persoonlijk welzijn moet 'passen' in het maatschappelijk welzijn.⁵ Men treft een en ander ook elders aan, onder meer in zijn *Klein bestek van de agologie*, waarin hij dit maatschappelijk welzijn nog weer eens van een nadere invulling voorziet: het gaat om welzijn dat in harmonie is met Kants categorische imperatief. In feite bevindt hij zich nu in dezelfde positie als Van Beugen, die immers in zijn *Sociale technologie-dissertatie* de eis opvoert dat het persoonlijke welzijn niet strijdig mag zijn met fundamentele waarden van de samenleving.

Mijn probleem ligt nu bij het in ethische zin conventionalistische karakter van deze maatschappelijke inbedding. Zonder hier nu al een definitief antwoord voor handen te hebben, is het toch langzamerhand werkelijk onbegrijpelijk dat men, de geschiedenis overziende, nog vrede kan hebben met een dergelijke 'statistische' ethiek. Als men wil weten 'wat goed is', reikt de beantwoording van de vraag hoevelen binnen een bepaalde samenleving een normatieve houding delen niet toe.

Als klap op de vuurpijl nog het volgende. In de door mij hier gegeven analyse van Ten Haves definitiorische voorstel maakte ik gebruik van taalanalytische inzichten die ten tijde van 'het denken van de andragologie' (om Warmenhoven te parafraseren), dus: tijdens de ontwikkeling door Ten Have en vele anderen, al lang gefundenes Fressen waren in de filosofie der sociale wetenschappen. Om dicht bij onze eigen (pedagogische en andragologische) stiel te blijven: Brezinka's beroemde artikel over 'Die Pädagogik und der erzieherische Wirklichkeit' was reeds in 1959 verschenen in *Zeitschrift der Pädagogik*. Bovendien werd dit artikel in 1964 opgenomen in het bekendste boek dat de zogenaamde 'empirische Wende' in de pedagogische wetenschappen begeleidde: Röhrs' *Erziehungswissenschaft und Erziehungswirklichkeit* (Frankfurt am Main). Inmiddels lagen ook analytische publikaties van Engelstalige origine in de pedagogische 'boekenkast' van toen. Hardie (jaren veertig), Peters en Scheffler (jaren zestig) bogen zich over conceptualiseringsproblemen, waarover overigens nog vele decennia eerder Duitse en Nederlandse empirische opvoedingswetenschappers zich ook al gebogen hadden. Ik noem slechts Aloys Fischers 'Über die Bedeutung des Experiments in der pädagogischen Forschung und der Idee einer exakten Pädagogik',⁶ om van de definitieve pogingen van Kriek, Petersen, Guardini, Litt, Döpp-Vorwald, 'onze' Kohnstamm en anderen tusse

de beide wereldoorlogen maar niet te spreken. Polemiek, en daarmee een rijkdom aan argumenten te over.

Niet alleen de problematiek van de begripsmatige demarkeerung van wat binnen en buiten het objectgebied valt, maar ook de problematiek van de relatie tussen woord (term), begrip en datgene waarop het begrip betrekking heeft (dus: de door hermeneutici en empirici bediscussieerde epistemologische vraagstukken) worden al sinds generaties besproken zonder dat Ten Have en zijn (meeste?) andragologische vakgenoten zich hiervan op de hoogte stelden, althans zonder dat ze deze discussies benutten. Ik denk dat hierin ook een der oorzaken is gelegen dat Ten Have in alle gemoedsrust kon zeggen dat het bij zijn definitiorische arbeid in de grond van de zaak om lexicografie ging.

Tot nu toe bracht ik de hier aangeduide epistemologische kwestie niet in het geding. Ik wil er, al was het maar omdat ik al te veel beroep doe op het uithoudingsvermogen van redactie en lezers van Mens en Maatschappij, niet dieper op in gaan, maar wijs even op vragen als: hoe objectief zijn 'feiten', hoe theoriebepaald zijn ze, hoe is de verhouding tussen 'betekenis' en 'norm', en tussen 'waardegeladen betekenis' en 'expliciete levensbeschouwing annex expliciete normatieve richtlijnen', enzovoort.

Voor Ten Have bestaan deze vragen niet of nauwelijks. Zijn 'Heymans-afkomst' speelt daarbij zeker een rol – ik kom daarover nog te spreken. Maar ook de in wijsgerig opzicht intern strijdige en 'naïeve' opvatting dat objecten en situaties zowel een betekenis hebben (dingen hebben zin als zodanig) als dat het subject er een betekenis aan kan toekennen (de mens creëert zin), komt men in zijn werk tegen.⁷ Voor zijn ontologische waarde-begrip geldt overigens hetzelfde: waarde is zijns inziens een hoedanigheid van het object. Als we zo'n hoedanigheid als maatstaf hanteren – dus: kennelijk als voorstelling van iets nastrevenswaardigs –, spreken we van 'norm'; aldus Ten Have.⁸

Deze conclusie zal straks nog van extra belang zijn. Ik kom er aan het eind namelijk op terug, doch wil eerst nog stilstaan bij het tweede thema van Ten Haves 'agologische knelpunten'. Beschouwing daarvan zal mij opnieuw in de buurt van de zo juist getrokken conclusie brengen. Ik ben dan voldoende toegerust om de plaats van het andragologische avontuur binnen de geschiedenis der sociale wetenschappen te bepalen en te wijzen op tenminste de praktische onmacht van de sociale wetenschappen in het algemeen om vooruitgang te boeken. Ja, zelfs hun bestaan is misschien discutabel. In het adstrueren daarvan ligt de belangrijkste waarde van de publikatie van Ten Haves *Verzamelde Werk* in de editie van de Ten Have-Roesingh Stichting.

In het tweede deel van Ten Haves omvattende artikel over agologische knelpunten gaat hij in discussie met Ruijgers, Turksma, Van Stegeren, maar vooral met de 'Van Beugen van de oratie' en – daar doorheen – met Hofmann. Het is goed om Ten Haves 'Over Warmenhoven's agologisch graafwerk', verschenen in De Schalm, Tijdschrift voor buurt- en buurthuiswerk, erbij te betrekken. Vergelijkt men nu de polemieken in het eerste deel van 'Knelpunten' (dat hier door mij nog steeds als uitgangspunt wordt genomen) met die van het tweede deel, dan valt er direct een verschil op. In het eerste geval bewogen de discussianten zich door de bank genomen op hetzelfde taalniveau; er waren eigenlijk geen semantische discongruenties. Men bestreed elkaar op het punt van al of

niet voorziene implicaties van definitie-voorstellen onder handhaving van een en hetzelfde semantische niveau (al meende Ten Have lexicografisch bezig te zijn, en uitdrukkelijk niet stipulerend).

In het tweede deel van Ten Haves artikel is dat anders. Daarin blijkt hij Heymans-achtiger te zijn dan ooit, terwijl tegelijkertijd zijn 'opponenten' (met name Van Beugen, Hofmann en Warmenhoven) met het Heymans-referentiekader duidelijk niets van doen hebben. Zij gaan uit van een hermeneutische wetenschapopvatting, en dan nog van een betrekkelijk specifieke: die van de zogenaamde kritische theorie. Van Beugen doet dat min of meer uitgesproken, zij het dat hij mijns inziens in zijn Groningse oratie de verdenking op zich laadt een al te oppervlakkige buiging naar de mode van de dag te maken.

Warmenhoven is al even modieus in zijn per implicatie aangevoerde ideologiekritische houding – door Ten Have aan het licht gebracht als hij onweerlegbaar aantoonde dat Warmenhoven aan wishful thinking doet en zonder meer behept is met het wantrouwen dat in zijn (Ten Haves) theoretiseren toch wel ergens een verscholen normatieve idee van agogie besloten moet liggen. Dat neemt echter niet weg dat Ten Have, bij al zijn erudiet en gedisciplineerd redeneren, één probleem niet goed kan zien. Als Warmenhoven, hoe oppervlakkig en slordig dan ook, Ten Have ter zake van diens gebruik van het begrip 'welzijn' een verborgen maatschappijvisie aanwrijft, dan antwoordt Ten Have dat aan dit begrip slechts één psychologische hypothese en één principiële gedragsregel ten grondslag liggen, 'maar niet een bepaalde maatschappijvisie' (V p. 199).

Wat betekent het echter als, psychologisch gezien, ieder mens altijd naar welzijn streeft en dit welzijn, principieel Kantiaans, zijn grens vindt in de norm om 'die Menschheit' in eigen persoon noch in persoon van anderen als middel te gebruiken? Dan hebben we, hoe dan ook, te maken met een onze cultuur typerend Verlichtings-ideaal. Een ideaal dat in tal van praktische regels (bijvoorbeeld in wetgeving) en in ontelbaar vele 'onbewuste' culturele regelsystemen onze dagelijkse handel en wandel probeert te beïnvloeden. Analyse van dergelijke verborgen en expliciete regels kan de ideologieën blootleggen van ons soort samenlevingen. Meer in het bijzonder: van de door (velen van) ons gehanteerde denkvormen. Ten Have heeft hiervoor eenvoudigweg geen oog; hij rept er met geen woord over, zelfs niet als hij in discussie treedt met Van Beugen – wiens oratie onder meer berust op Habermas en Hofmann. Hij doet dat door met name zijn eigen analyse van Hofmanns opvattingen in het geding te brengen.

Ten Haves Hofmann-analyse is, gemeten naar zijn eigen referentiekader en manier van denken, al even overtuigend als zijn Warmenhoven-kritiek. (In alle oprechtheid erkent hij ondertussen Habermas slechts tegen te zijn gekomen in een Intermediair-artikel van Van Gent, die daarin Popper en Albert als antagonist opvoert. Ten Have kan zich vinden in Poppers en Alberts argumenten tegen de Habermas-positie (zoals weergegeven door Van Gent) en concludeert dat hij deze positie vermoedelijk 'zou afwijzen' (V p. 63). In zijn verdere beoordeling van Van Beugens rede gaat hij dan voorbij aan Habermas.)

Hofmann lijkt hem een geheel andere figuur dan Habermas. Nietsvermoedend (althans in wetenschapsfilosofische en -historische zin, naar ik stellig geloof) gaat hij Hofmanns opvattingen over de historische en maatschappelijke inbedding van alles wat met

normen en waarden te maken heeft kritisch na. Hij ontdekt dat volgens Hofmann in het materiaal van alle menselijke ervaringen de 'Wertungen', 'Werturteile', 'Wertprinzipien', 'Wertauffassungen', 'Wertvorstellungen', 'Wertbegriffe' opgeslagen zijn. Deze verborgen norm-principes reguleren het sociale leven van een gegeven historische maatschappij. Ze vormen daár en op dát moment de 'objectieve' en 'algemeen geldende' waarden binnen die maatschappij. Ze zijn empirisch te kennen en onderzoeken. Tot zover is (aldus Ten Have) alles in orde.

Dan concludeert hij dat in de filosofie van Hofmann de naturalistische drogreden werkt: het behoren wordt daarin afgeleid uit het zijn. Ten Have ziet dat zo, omdat Hofmann (zijn gedachtengang getrouw) het aanwezige normatieve regelsysteem van een maatschappij (een empirisch te vatten fenomeen dus) beschouwt als een bijzondere potentie. Voor de leden van die maatschappij biedt dat regelsysteem het kader van de mogelijkheden tot realisering van het goede en tot de beoordeling ervan. Voor Hofmann geldt nu dat de taak der wetenschap ligt in: het analyseren van a. de feitelijke situatie, b. de mogelijke situatie en c. de toetsing van die feiten aan de (normatieve) mogelijkheden. Ten Have concludeert dat die taak te beperkt is. Echte wetenschap, aldus Ten Have (lees Heymans, want steeds duidelijker wordt dat we bij hém de bron van Ten Haves denken moeten zoeken), zal zich juist óók 'keurend' moeten buigen over de geldigheid van bijzondere, hier-en-nu aanwezige, normatieve mogelijkheden. In de ogen van Heymans-Ten Have is immers het zoeken naar universeel geldende oordelen over historisch-toevallige normen en waarden mogelijk en geboden.

Hier botsen twee referentiekaders, zonder dat Ten Have dat door heeft. Deze twee onderscheiden kaders 'kaderen' de onderscheiden denkvormen van respectievelijk Hofmann en Ten Have 'in'. Ten Have is een aanhanger van Heymans' psychisch monisme. Zonder hierop nader in te gaan² zeg ik eenvoudigheidshalve dat het gaat om het (in de ogen van Ten Have nog steeds onweerlegde!) geloof in de mogelijkheid van het menselijk denken om universele ethische oordelen te vellen. En aan de andere kant gaat het bij Hofmann duidelijk om een denkvorm die gebaseerd is op de assumptie dat elke maatschappij historisch gegroeide, in het 'ervaringsmateriaal' dier maatschappij diep verankerde, normatieve regelsystemen kent. Regelsystemen die door sociologisch, dan wel socio-linguïstisch, dan wel ideologiekritisch wetenschappelijk onderzoek aan het licht zijn te brengen en dan als toetssteen voor het herkennen van al of niet scheefgegroeide reële maatschappelijke verhoudingen kunnen dienen. (Over de vraag naar de mogelijkheid van zulk onderzoek tegen de achtergrond van de impliciete aanname in de Hofmann-positie dat ook dat onderzoek genormeerd is door dieperliggende culturele regels, had tussen Ten Have en Hofmann een spannende discussie kunnen worden gevoerd.)

Ten Haves bijdrage tot het debat had in 1970 al verbazing moeten oproepen. Niet alleen timmerden de Frankfurters (opnieuw!) aan de weg (ze hadden dat ook reeds voor de Tweede Wereldoorlog gedaan), ook Herbert Mead en Wittgenstein (en diens in theoretisch opzicht 'zum Teufel führende' discipel Winch) waren onderwerp van vele sociaalwetenschappelijke en wijsgerige forum-gesprekken. Om van de kennistheoretische discussie in de culturele antropologie en de taalwetenschap nog maar niet te spreken. (Denk aan het rumoer rond de Whorf-Sapir-hypothese tussen de beide wereldoorlogen

– een thematiek die Humboldt overigens honderd jaar eerder al tot een publikatie be-
woog.) En al hanteerde niemand der laatstgenoemden de term ‘ideologie’, ‘vervreem-
ding’ et cetera, ze hadden het duidelijk over verwante zaken als ze de relatie tussen so-
ciaal-culturele context annex taalspel en het ‘ik’ en ‘mijn culturele programmering’ (*I*
en *me*) bespraken. Evenals trouwens de geesteswetenschappelijke pedagogiek, waarvan
men in de jaren zestig ten onrechte dacht dat ze ‘am Ende ihrer Epoche’ verkeerde. Bo-
vendien droegen Popperianen en andere kritisch-rationalisten al lang hun steentje bij
aan discussies over de verhouding tussen zijn en behoren, feit en norm, en aan de uiterst
gecompliceerde kwesties van de verhouding tussen taal en werkelijkheid, enzovoort.

Ook binnen de Nederlandstalige wereld was inmiddels van alles gebeurd. Ik wijs op
de reeds in de jaren vijftig voorkomende metabletische publikaties van Van den Berg
(die Ten Have op het niveau van de uitwerking zo stoorden dat hem de goede zin van
de daarin begrepen vorm van hermeneutiek waarschijnlijk ontging); op Kouwers *Spel*
van de persoonlijkheid uit het begin van de jaren zestig: onthullend ter zake van waar-
heidspretenties in de psychologie (o.a. in de Heymansiaanse typologie!); op Strassers
Fenomenologie en empirische menskunde, al even zeer een produkt uit die tijd en ont-
hullend inzake de hoogst gecompliceerde verhouding tussen feit en theorie en empirie
en wetenschap. Indien Ten Have van deze publikaties niet alleen als het ware ‘en pas-
sant’ had kennis genomen doch zich ermee had verstaan, zou de uitkomst van zijn den-
ken anders zijn geweest. Hij zou dan een duidelijker inzicht in het stipulatieve karakter
van zijn totale conceptie hebben gehad, een beter besef van de voorlopigheid ervan (die
hij, net als Heymans, wél altijd in woorden beleed), en dan zou hij zeker minder zeker
zijn geweest van zijn steeds om de hoek kijkende absolutisme en universalisme inzake
waarheid en waarden. Maar waar níet aan de orde van de dag was, was Heymans psy-
chisch monisme! En dat terwijl heel Ten Haves bouwwerk juist is gebaseerd op episte-
mologische uitgangspunten die ons naar Heymans en Polak terugvoeren. De gedachte
dat het onderscheid tussen empirische verschijnselen en de normatieve discours in alle
opzichten te handhaven is (zoals ook Taylor hem leerde). Dat het dus zin heeft om prin-
cipieel onderscheid te maken tussen praktijk – praktijkleer – wetenschap. Dat de vrij-
heid van het handelen niet in strijd is met het determinisme inzoverre dit laatste inhoudt
dat elke handeling nu eenmaal bepaald wordt door een samenstel van psychische facto-
ren. Dat logisch denken ons tot de waarheid kan brengen inzake een feitelijke (ont-
sche!) toestand zowel als tot een universeel geldig ethisch oordeel: deze en daarmee ge-
associeerde vooronderstellingen voedden Ten Haves denken.

Zoals gezegd: voor Heymans’ psychisch monisme gaat op dat waarheid en waarde
universeel zijn. Dat is begrijpelijk: de gebeitelde argumentaties van Heymans – span-
nende en vermoeiende lectuur – bieden geen enkele opening voor verweer waarin ge-
wezen wordt op het cultuurhistorisch ‘toevallige’, contingente karakter van ‘minds’,
van conceptualisering, en daarmee ook van alles wat met theorie- en wetenschapsac-
tiviteiten te maken heeft. Heymans zélf reeds toont dat hij in dit opzicht niet benader-
baar was.¹⁰ Voorzover ik kan nagaan zijn aan Heymans bijvoorbeeld de opvattingen van
Dilthey, Dewey en Vaihinger voorbij gegaan. Mij is althans niet bekend dat hij zich met
dergelijke inzichten ‘uiteenzette’.¹¹

Anders dan Ph. Kohnstamm, van wie – ik zeg dat wel vaker – met recht en reden ge-

zegd kan worden dat hij de belangrijkste wetenschappelijke pedagoog in de Nederlandse geschiedenis is geweest – hield Ten Have zich onvoldoende bezig met wat sinds zijn Heymans-Brugmans-Polak-studie als het ware niet paste binnen zijn denken. Ondanks het feit dat Ten Have zich niet tot ‘ismen’ wenste te bekeren, hetgeen hij meer dan eens zegt, en bijvoorbeeld ook geen personalist in de zin van Kohnstamm genoemd wil worden (zie bijvoorbeeld V p. 90) – klaarblijkelijk omdat hem dat te ideologisch, te normatief, te levensbeschouwelijk-bekennend is – is hij normatiever in zijn wetenschapsoptvatting dan hij zelf dacht en dan velen die tegen hem in het krijt traden hem duidelijk konden maken.

Vakgenoten discussieerden met hem nu eenmaal te vaak op zuiver terminologisch-associatief niveau. Hijzelf polemiseerde meestal logischer en gedisciplineerder dan veel van zijn collega's. Wat al te vlot geschreven teksten als de Groningse oratie van Van Beugen en het nog geen steek diep gaande ‘andragologisch graafwerk’ van Warmenhoven, of de theoretisch pedagogische verhalen van de door hem in V op p. 163 te recht gewezen Beekman komen bij Ten Have nauwelijks voor. Maar ondertussen ontbrak het hem aan vrijwel elk gevoel voor hermeneutiek en voor vraagstukken waar de twintigste eeuwse wetenschapsfilosofie en wetenschapsgeschiedenis mee worstelde en worstelt.

Het vervelende is dat ik soms ook de indruk krijg dat Ten Have zelf niet helemaal van slordigheid of onverschilligheid inzake ‘Heymans’ is vrij te pleiten. Zo schrijft hij op een cruciaal moment dat hij zich afvraagt of Heymans’ bewijsvoering inzake het bestaan van de buitenwereld wel helemaal deugt, terwijl hij tegelijkertijd zijn psychisch monisme als de ‘enig mogelijke oplossing’ ziet (I p. 74).¹² Mijns inziens is slechts te concluderen dat Heymans’ redenering hier louter en alleen staat of valt met zijn omvattende monistische metafysica. Het is volgens mij onmogelijk om, zoals Ten Have doet, de metafysica als de enig mogelijke oplossing te omhelzen en tegelijkertijd de bijzondere deel-redenering inzake de buitenwereld als discutabel te kwalificeren. Ondertussen is beoordeling van Ten Haves oordeel in dezen onmogelijk: hij voert namelijk geen redenen aan voor zijn aarzeling.

Het heeft er al met al een beetje van weg dat Ten Have alleen gevoelig was voor de emotieve oproep die uit Heymans’ werk spreekt. Ik bedoel hiermee dat hij het door Heymans beleden streven naar objectiviteit en waarden-neutraliteit in de wetenschap deelde, evenals diens oproep tot logisch-noodzakelijk redeneren in de ethiek. Maar de mogelijke kritiek op epistemologische en axiologische uitgangspunten (van Heymans zowel als) van zichzelf ging hij uit de weg. Hiervoor kreeg hij overigens de gelegenheid omdat, naar ik vermoed, zijn meeste opponenten (althans op het moment dat ze met hem discussieerden) in wetenschapshistorisch en -theoretisch opzicht eigenlijk onvoldoende waren toegerust om dit te doorzien. Een tweede aarzeling inzake zijn Heymans-getrouwheid deed ik op waar hij verwijst naar Heymans’ oratie in 1909. ‘Heymans voorzag (in dat jaar dus; Im.) dat de psychologie een grote toekomst tegemoet ging – en hieraan heeft hij uiting gegeven in zijn rectoraatsrede (...) De toekomstige eeuw der psychologie’ (I p. 180). Ook op andere plekken geeft hij, soms nog duidelijker, aan dat Heymans toen toch echt al het licht zag gloren. In een Intermediair-aflevering uit 1973 lezen we echter dat een uiterst sombere en geïrriteerde Ten Have de staf breekt over mo-

dieze bewegingen binnen de toenmalige psychologie. Ik denk dat we mogen aanmenen dat zijn frustraties inzake de ontwikkelingen van de Amsterdamse andragologische studierichting meeklinken in zijn ergernis. In ieder geval meent hij dat het nu eenmaal de geschiedenis van de psychologie typeert dat er geduld betracht zou moeten worden bij haar eigen ontwikkeling, doch dat ongeduld soms de overhand krijgt. En dan is, zegt Ten Have, een terugval in voor-wetenschappelijke ideologie mogelijk. Heymans benadrukte al de noodzaak van geduldige bewerking van principiële psychologische vraagstukken. Hij zei dat reeds in 1909, aldus Ten Have, toen hij over de toekomstige eeuw der psychologie sprak, maar – en nu komt het – ‘daarbij bepaald niet de twintigste eeuw op het oog’ had (V p. 222). En dat terwijl hij in optimistischer momenten, ver vóór 1970, toch steeds duidelijk de suggestie wekt dat Heymans anno 1909 nu juist voor die eeuw iets moois voorzag.¹³

Aan dit ‘geval Ten Have’ laat zich echter meer illustreren. Niet alleen hij, ook degenen die met hem polemiserden, blijken nogal eens te lijden aan het onvermogen om de geschiedenis en de filosofie der sociale wetenschappen in de gaten te houden. Deels is het voor velen fysiek onmogelijk om bij te blijven: de functies waarin men werkt vragen nu eenmaal hun tijd. Deels is het intellectueel onvermogen: niet iedereen is geïnteresseerd en in staat om de denkbewegingen rondom methodologische en epistemologische thema’s mee te maken. De opleidingen zijn aan deze gebrekkige belangstelling zeker mede debet.

Het gevolg van dit alles is dat de sociaalwetenschappelijke bedrijvigheid lijkt op de bewegingen van het oppervlaktewater dat beroerd wordt door een steen. Elke fundamentele wetenschappelijke produktie (bijvoorbeeld die van de systeembouwer Ten Have) veroorzaakt tenminste op terminologisch niveau kringen in het ‘water der wetenschap’. Zodra deze kringen een obstakel tegenkomen in de vorm van in dezelfde termen geformuleerde weerwoorden, ontstaan er nieuwe reactie-cirkels die elkaar als het ware kruisen. Enzovoort. Het is een beeld van een in zichzelf rustende vijver die voortdurend beroerd wordt door kringen in botsing met kringen.¹⁴

Daar waar zich scholen binnen de wetenschap vormen (bijvoorbeeld die van de Piaget-Kohlbergtraditie, de fenomenologie, het psychisch monisme), kan de illusie een tijd lang bestaan dat er vooruitgang wordt geboekt. Treden de scholen met elkaar in discussie, dan ontstaat er meestal slechts terminologisch rumoer. Graaft de discussie dieper, en zoekt men elkaar op het niveau van vooronderstellingen en brengt men historische contexten en denktradities in het geding, dan blijft vaak slechts de mogelijkheid over te erkennen dat in het geding zijnde assumpties niet in elkaar zijn te vertalen.

Sociale wetenschappen zijn op ficties gebouwd. Vaihinger besteedde daar reeds ten tijde van Heymans intensief aandacht aan. Hij achtte die wetenschappen nuttig zolang het om theorieën gaat die gebouwd zijn op deugdelijke ficties (en niet op Irrtümer). Het is de vraag of een dergelijk nut vandaag de dag nog aan de sociale wetenschappen is toe te kennen. Zodra de samenleving niet meer een relatief autonome historische eenheid op het niveau van haar dieperliggende regelsystemen is, en de sociale wetenschappen al evenzeer een ratjetoe aan theoretische ficties kunnen produceren zonder zich aan elkaar iets gelegen te laten liggen (behalve dan eventueel op het ondiepe niveau van de

woorden sec), hebben ze (die samenleving en haar sociale wetenschappen) elkaar niet veel meer te zeggen.

In die zin lijkt het erop dat Ten Have en Van den Berg, die ik aan het begin opvoerde als getuigen van de opvatting dat de geschiedenis uiteindelijk steeds beslist over het belang van wetenschappelijke ontwikkelingen, gelijk hebben. De paradigma's, waarvan Kuhn ooit zei dat ze, althans in de natuurwetenschappen, zo halsstarrig kunnen voortbestaan, hebben in de sociale wetenschappen vaak een opvallend tijdelijk karakter. Of ze leven slechts voort in de kring van een al te 'eigenzinnig' forum. Soms maakt een paradigma een tweede geboorte mee – men denke aan de Piaget-traditie en de Cultuurpsychologische School. Het is niet van belang ontbloomt naar de periodiciteit en de steeds zo paradigma-achtige beperktheid van de sociale wetenschappen onderzoek te doen. Cultuurhistorisch en wetenschapstheoretisch onderzoek in één.

Van den Bergs werk wordt nog steeds frequent gelezen. Of daarmee gezegd is dat de geschiedenis zo een positieve 'uitspraak' over de wetenschappelijke kwaliteit ervan doet, is de vraag. Het is vooral het literaire gehalte en de stoutmoedigheid van de speculatieve gedachtegang die trekt. Al geef ik graag toe dat de hermeneutische idee achter Van den Bergs metabletische methodologie waardevol is, en dat het te betreuren is dat Ten Have daar niets van heeft opgepikt.

Het avontuur van Ten Have en zijn andragologie wacht op onderzoek van een wetenschapshistorisch van wanten wetende promovendus. Het hier besproken *Verzameld werk* vormt daarbij, naast los daarvan verkrijgbare publikaties, een goede ingang.

Noten

1. Ten Have-Roessingh Stichting (red.) (1986). *Verzamelde werken van Tonko Tjarko ten Have*. Swets & Zeitlinger bv, Lisse.
Bundel I: Kennis van de mens als basis voor hulp aan mens en samenleving, 481 pag.
Bundel II: Andragologie in ontwikkeling, 478 pag.
Bundel III: Vorming van mens en samenleving, 404 pag.
Bundel IV: Modellen voor personologische gedragsanalyses, 337 pag.
Bundel V: Reacties op publicaties van anderen, 246 pag.
2. Zie *Verzamelde werken* bundel V p. 216.
3. Denk onder andere aan '*Metabletica*' (waarvan meer dan twintig drukken verschenen), '*Psychologie van het ziekbed*' (idem) en het toppunt van metabletische speculatie: '*Koude rillingen over de rug van Charles Darwin*', 1984.
4. In '*Andragologie in blauwdruk*', tevens in '*Veranderkunde en agologie*', in V, p. 77 e.v.
5. In het onderhavige artikel gebeurt dat o.a. op p. 35 van bundel V.
6. Reeds in 1913 verschenen in III, '*Jahrbuch der Pädagogischen Zentrale des Deutschen Lehrervereins*' (Bad Heilbrunn).
7. Direct al in bundel I, p. 25 bijvoorbeeld.
8. Onder andere in '*Ethiek in verband met de sociale wetenschappen*', I, p. 399.
9. Zelf deed ik dat enigermate in een artikel waarin de mogelijkheid van een leerplan esthetica wordt doordacht; zie '*Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte*', (75), 4, 1983.
10. Zoals o.a. blijkt uit het in 1928 bij de Wereldbibliotheek uitgegeven boek '*De kennis van goed en kwaad*': een gedachtenwisseling tussen Heymans als absolutist en Holl en Kranenburg als 'relatieve' relativisten.

11. Zoals bijvoorbeeld wel zijn adept K.L. Piccardt, die in enkele na-oorlogse studies in discussie ging met het positivisme, de fenomenologie en het existentialisme.
12. Voorzover ik heb kunnen nagaan, geeft Heymans deze bewijsvoering in '*Inleiding in de metaphysica*', p. 272-284. Ik raadpleegde de door Polak ingeleide druk uit 1933, uitgegeven bij de Wereldbibliotheek.
13. Vergelijk bijvoorbeeld ook II, p. 31.
14. Toen ikzelf in mijn dissertatie bijvoorbeeld het gedachtengoed van Ballauff gebruikte ter ondersteuning van een bepaalde these, had ik niet door slechts met een woordenspel bezig te zijn. De klankverwantschap tussen wat ik onder 'bezonnenheid' verstond en wat Ballauf er onder begreep, was maximaal. Het erin tot uitdrukking gebrachte begrip bleek bij nader onderzoek echter allesbehalve compatibel te zijn.